

"אני מאמינה בשינוי מבפנים": אסטרטגיות של נשים יהודיות דתיות במאבק נגד סרבנות גט בישראל

"מי יודע אם אין המפתח לכלוב חבוי בתוכו?"¹

"נועזי בחכמה, ערמומית כנחש, והיותורי רגועה ועדינה כיונה."²

"אני לא אפסיק לרצות / אני לא אפסיק לרצות / אני לא אכנע לרעיון הזה /

שאי אפשר כי אי אפשר / ואי אפשר / זה עניין של הישרדות / גם אם תגידי לי

שדי כבר ונגמר / אין לי ברירה אלא לרצות את האפשר."³

מעל ראשה של כל אישה יהודייה שנישאת באופן חוקי בישראל (קרי בחסות הרבנות הראשית לישראל) מרחפת הסכנה שתהפוך ביום מן הימים לעגונה או למסורבת גט.⁴ היא עלולה למצוא עצמה, אם תבקש להתגרש, תלויה כמעט לחלוטין ברצון בעלה, משום שעל פי ההלכה היהודית רק בידיו הכוח להחליט אם לשחררה מהנישואין, ואם לאו. תקופת ההמתנה לגט המיוחל רצופה לא פעם בסחבת ובסחטנות ובמהלכה מושהים חייה של האישה, משום שנאסר עליה מבחינה הלכתית לפתח מערכת יחסים מינית עם גבר אחר, קל וחומר ללדת עמו ילדים (שייחשבו ממזרים). את המאבק באי צדק מגדרי זה, שמתקיים בחסות ההלכה ובשם מדינת ישראל, מובילות בראש ובראשונה אקטיביסטיות יהודיות דתיות. מאמר זה מתחקה אחר נשים אלה ומנתח את אסטרטגיות הפעולה שלהן. טענותיי מבוססות על מחקר איכותני שערכתי בין השנים 2009-2015 ובמסגרתו קיימתי ראיונות עומק עם כ-33 נשים יהודיות דתיות

1 Arvind Sharma, "Preface," in Arvind Sharma and Katherine K. Young (eds.), *Feminism and World Religions*, New York 1999, p. ix

2 Wangari Maathai, quoted in Alan Dater and Lisa Merton, *Taking Root: The Vision of Wangari Maathai [Motion Picture]* (USA, 2008)

3 רונה קינן, "בעיניים זרות", 2007.

4 הספרות ההלכתית מבחינה בין אישה עגונה שנותרת ללא גט משום שבעלה נעדר או אינו כשיר משפטית, לאישה שבעלה מסרב להעניק לה גט, אך בדיון הציבורי כיום הקטגוריות משמשות בערכוביה. עם זאת, אין הסכמה על גבולות הקטגוריה "מסורבת גט" ואין לה הגדרה בחוק הישראלי. אי הבהירות של הקטגוריה מכוננת ומאפשרת במידה רבה את המחלוקת על היקף קיומה. ההערכות השונות נעות בין הגדרתה כבעיה שולית ונקודתית של נשים בודדות לבין היותה תופעה נרחבת ושיטתית שמשפיעה על מאות אלפי נשים. הדברים מצויים במחלוקת רבת שנים, סוערת ובלתי פתורה בין הנהלת בתי הדין לארגונים החברתיים הפועלים בתחום. ראו רות הלפרין-קדרי, "סוד הנשים הנעלמות: על הפער בנתוני היקף בעיית מסורבות הגט בישראל", בתוך טובה כהן (עורכת), להיות אשה יהודיה, ירושלים 2009, עמ' 83-95. רות הלפרין-קדרי ותמר אדלשטיין-זקבן, דו"ח מספר 1: חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) התשנ"ה-1995, רמת גן 2011; תניא ציון וולדקס, "שנינו יחד וכל אחד לחוד — נישואים, הסדרי זוגיות וגירושים של נשים יהודיות", בתוך ענבל וילמובסקי וטל תמיר (עורכות), נשים בישראל: בין תיאוריה למציאות, שדולת הנשים בישראל 2012, עמ' 451-493.

ופמיניסטיות (בהגדרתן העצמית או בפועלן), שהמאבק למען עגונות מצוי בלב עשייתן הציבורית, אם כמקור פרנסתן או בהתנדבות.⁵ ניתוח נרטיבי של הראיונות מצביע על כך שנשים אלו מגלמות סדרה של פרדוקסים: כנשים דתיות הן מחונכות לשמירת מצוות דקדנית, ל"אמונת חכמים" (קרי כבוד ויראה לסמכות הרבנית), ומנהלות אורח חיים שתואם ערכים אלו. מרביתן נשים נשואות וכולן אימהות, והן חיות בקהילות דתיות הנשענות על מסורות פטריארכליות. כבעלות השכלה בתחום ההלכתי הן מצויות בנככי השיח הרבני, חשות מועצמות, ולא מקבלות כמובן מאליו את המשך הסבל של נשים עגונות או את אי הצדק במצבן. כאקטיביסטיות הן מבקרות חברתיות חריפות, שמעורבות בהתנגדות מגדרית פוליטית בלתי מתפשרת במרחב הציבורי, הן הדתי והן האזרחי. כישראליות הן נשות מקצוע מוכשרות שפועלות במערכות פטריארכליות במדינת לאום מודרנית ליברלית, מערבית ודמוקרטית במזרח התיכון. מורכבות זו מביאה לידי מצב פרדוקסלי: נשים אלה נאבקות ומבקרות אך הן עושות זאת מתוך עמדה של שייכות, הזדהות, מחויבות ונאמנות לאותם מבנים תרבותיים, חברתיים, ערכיים ומשפטיים (דתיים, לאומיים ואזרחיים). עמדה זו מתכתבת עם היותו של המאבק החברתי למען עגונות, ממוקם מבחינה היסטורית, ארגונית, ופוליטית בתנועה רחבה יותר של פמיניזם יהודי דתי. תנועה זו, שתופסת תאוצה בעיקר בשלושת העשורים האחרונים בישראל ובארה"ב, דוחה ברמת השיח, האידיאולוגיה והפעולה הפוליטית, את הדרך הרדיקלית של "מהפכה" ומקדמת במקומה גישה אבולוציונית של "תיקון" או "שינוי מבפנים".⁶ למרות שכיחותה של הסיסמה, משמעותה נותרה עמומה והאסטרטגיות שמרכיבות אותה כמעט ואינן מתועדות או נידונות בעין ביקורתית.

מאמר זה נועד לברר את המשמעויות הפרשניות והפוליטיות של ההצהרה "אני מאמינה בשינוי מבפנים", שנשמעת תכופות מפי אקטיביסטיות דתיות הפועלות

5 המחקר התקיים במסגרת פרדיגמה איכותנית פמיניסטית ביקורתית, איסוף הנתונים נערך מתוך עמדה "התייחסותית" (relational) ונשען על ראיונות חצי-מובנים שנמשכו בין כשעה לשלוש שעות, הוקלטו ותומללו. הניתוח השתמש בכלים נרטיביים מגוונים ובשיטת תיאוריה מעוגנת בשדה. כדי להגן על חסיון משתתפות המחקר, פרטיהן האישיים הושמטו והשמות המובאים להלן הינם בדויים מלבד מקרה יחיד בו התקבל אישור מפורש להשתמש בשמה של הדוברת, הגברת נורית פריד, לצורך הפרסום הנוכחי. ראו רות אלן ג'וסלסון, כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית, עמיה ליבליך (מתרגמת), גילפורד ומכון מופ"ת 2015; דפנה הקר, מיה לביא-אג'אי ומיכל קרומר-נבו, "הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות", בתוך מיכל קרומר-נבו, מיה לביא-אג'אי ודפנה הקר (עורכות), מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות, תל אביב 2014, עמ' 7-31; עמיה ליבליך, רבקה תובל-משיח ותמר זילבר, "בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה", בתוך לאה קסן ומיכל קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני, באר שבע 2010, עמ' 21-42; Wertz, Frederick J, Kathy Charmaz, ; Linda M McMullen, Ruthellen Josselson, Rosemarie Anderson, and Emalinda McSpadden. *Five Ways of Doing Qualitative Analysis*, New York 2011

6 רונית עיר-שי ותניא ציון וולדקס, "הפמיניזם האורתודוקסי בישראל – בין נומוס לנרטיב", משפט וממשל 6 (2013), עמ' 233-327; תמר רוס, "המרד הקדוש של האשה הדתית-לאומית", בתוך אבי שגיא ודב שורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית: כרך 3 היבטים רעיוניים, רמת גן תשס"ג, עמ' 447-455; להרחבה על היחס בין "נומוס" ל"נרטיב" (משפט ותרבות), רעיון שעומד לטעמי בבסיס התפיסה של "שינוי מבפנים", ראו גם Robert M. Cover, "The Supreme Court, Nomos and Narrative," *Harvard Law Review* 97/4 (1983), pp. 4-68. Thomas Ross, "Despair and Redemption in the Feminist Nomos," *Indiana Law Journal* 69 (1993), pp. 101-136

נגד סרבנות גט, כמקרה פרטי של פמיניזם יהודי דתי בישראל בפרט, ושל חתירה לשינוי חברתי-מגדרי במסגרות תרבותיות שמרניות בכלל. המאמר ימפה את דרכי פעולתן ויתחקה אחר הזיקות בין אסטרטגיות הפעולה למרחב הישראלי המקומי שבו הן מתעצבות, מרחב היברידי שהוא בו בעת מסורתי ומודרני, מערבי ומזרח תיכוני, דמוקרטי ויהודי. נוסף על העיסוק בשדה אמפירי שטרם נחקר, המאמר מבקש לחדש מבחינה אנליטית. אדגים את תרומתם התיאורטית של המושגים "עבודת גבולות" ו"רדיקליזם מתון" ככלים שמסייעים להנהיר את הדינמיקות המורכבות שביסוד תנועות חברתיות שחותרות ל"שינוי מבפנים". באמצעות הדיון במקרה בוחן זה אני מבקשת לאתגר חלוקות אנליטיות נפוצות בין רפורמה למהפכה, בין פנים לחוץ, בין פמיניזם לדת ובין מודרנה למסורת, ולערער על החשיבה הדיכוטומית והמערכתית שבבסיסן. בכך אני מצטרפת לדיון נרחב יותר על אודות מאבקים פמיניסטיים בתקופות, בדתות, ובמרחבים שונים, בין היתר באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה. המאמר יפתח בהצגה תמציתית של הידע התיאורטי הקיים והלקונות שבו, תוך הנהרת מספר מושגים רלוונטיים מהמחקר הסוציולוגי העכשווי על אודות דת, מגדר ושינוי חברתי. לאחר מכן, אציג תיעוד מקיף ראשון מסוגו של המאבק של נשים דתיות בסרבנות גט בישראל, ואמקם אותו בהקשר תרבותי, חברתי והיסטורי רחב יותר. בהמשך הדברים אסקור את מאפייני התנועה והישגיה הכולטים. אראה כי החלוקה בין זירה אזורית לדתית מאפשרת לתאר את המתרחש ולמנות את הפעולות שנעשו בזירות הללו. אך כדי לנתח את אופני הפעולה דרוש כלי אנליטי מדויק ומורכב יותר. חלוקה זו לא מסבירה למשל, כיצד יתכן שאותן דרכי פעולה ננקטות על ידי אקטיביסטיות "רדיקליות" ו"שמרניות" כאחד. היא גם לא מתייחסת לחפיפה הקיימת בין השדות הפוליטיים: ההצטלבויות בין השדה הדתי לאזורי, בין השדה המשפטי לתרבותי-חברתי, ובין השדה הדתי-לאומי למגדרי. יחסי הכוח והזהויות מתערבבים וקשורים זה בזה ולכן אל למחקר להסתמך על הבחנות דיכוטומיות (בין רדיקלי למהפכני או בין דתי לאזורי-חילוני) או להסתפק בהן. על כן, אציע דרך אחרת, אעקוב אחר "עבודת הגבולות" של האקטיביסטיות כדי לשרטט את הזיקות שבין השדות המצטלבים ולזהות כיצד הן עושות בהן שימוש אסטרטגי וחתרני. אפרוש את טענותיי העיקריות על אודות אסטרטגיות הפעולה והמשמעויות של "שינוי מבפנים" בעזרת ניתוח מדוקדק של דברי האקטיביסטיות עצמן, מתוך הראיונות שערכתי עמן, ואדון במשמעויות ובהשלכות של "שינוי מבפנים" כהתמקמות אידיאולוגית-ערכית, חברתית-זהותית ופרגמטית. לבסוף, אכנס את המשמעויות השונות של "שינוי מבפנים" תחת כותרת אחת שניתן לאפינה כגישה של "רדיקליזם מתון".